

LINGVOKULTURALOGIYANING O‘RGANILISHIGA DOIR MULOHAZALAR

Raximqulova Malika Sherzod qizi

O‘zMU Jizzax filiali talabasi

Sindorov Lutfulla Kurolovich

O‘zMU Jizzax filiali f.f.f.d.(PhD)

E-mail: lutfulla1803@mail.ru

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada lingvokulturalogiyaning o‘rganilishi yuzasidan ma’lumotlar to‘plangan, lingvokulturalogiya va til bir-birini taqazo etishi haqida olimlarning qarashlari va ular tomonidan amalga oshirgan ilmiy tadqiqotlar o‘zaro solishtirilgan.

Kalit so‘zlar: tilshunoslik, lingvokulturalogiya, lingvomadaniyatshunoslik, til, madaniyat, xalq mentaliteti.

O‘zbek tilshunosligida lingvokulturologik tadqiqotlar oxirgi yillarda paydo bo‘la boshladi. Jumladan, Z.I.Soliyevaning nomzodlik ishida o‘zbek va ingliz tillaridagi sentensiya, ya’ni axloqiy-ta’limiy xarakterdagi matnlarning milliy-madaniy xususiyatlari yoritilgan¹. R.S.Ibragimovaning nomzodlik dissertasiyasida ayol konseptining o‘zbek va fransuz tillarida ifodalanish yo‘llari tadqiq etilgan². D.Xudoyberganovaning “Matnning antroposentrik tadqiqi” nomli monografiyasining alohida bobi o‘zbek tilidagi matnlarning lingvokulturologik xususiyatlarini o‘rganishga bag‘ishlangan³. Shuningdek, professor N.Mahmudovning “Tilning mukammal tadqiqi yo‘llarini izlab...” nomli maqolasida lingvokulturologiyaning mohiyati va bu sohadagi muammolar ko‘rsatib berilgan⁴.

Keyingi yillarda til va madaniyatning o‘zaro bog‘liqligi haqida gumanitar yo‘nalishda tadqiqot olib borayotgan olimlar ko‘p yozishmoqda. Bu tabiiy jarayon, chunki madaniyat inson va jamiyatning eng muhim ko‘rsatgichi, belgisi bo‘lsa, til esa

¹ Xudoyberganova Z.N. “Tarjimaning lingvomadaniy masalalari” moduli bo‘yicha o‘quv uslubiy majmua – Toshkent, 2016. 22-23-b.

² Салиева З.И. Концептуальная значимость и национально-культурная специфика сентенции в английском и узбекском языках: Автореф. дисс...канд.филол.наук. – Ташкент, 2010. –С.25.

³ Ibragimova R.S. Fransuz va o‘zbek tillarida Ayol konseptining lingvokognitiv tadqiqi: Filol.fanlar nomzodi... dis.avtoref. – Toshkent, 2012

⁴ . Xudoyberganova D. Matnning antroposentrik tadqiqi. – Toshkent: Fan, 2013.

inson va jamiyat hayotida mulqot vositasi sifatida eng zarur va muhim o‘rin egallaydi. Agar til madaniyatning bir qismini tashkil qilsa, madaniyat esa tilda zohir bo‘ladi¹.

Til va madaniyatning o‘zaro hamkorligini nafaqat lingvokulturologiya fani, balki etnolingvistika, etnopsixolingvistika, lingvomamlakatshunoslik, kognitiv tilshunoslik, lingvokonseptologiya, lingvopersonologiya va antropolingvistika fanlari ham o‘rganadi.

Lingvomadaniyatshunoslik esa til birliklarining madaniy ahamiyatga ega bo‘lgan jihatiga, xalqning madaniy dunyosiga til prizmasi orqali nigoh tashlashga, shuningdek, til madaniyatni ro‘yobga chiqaruvchi vosita ekanligiga asosiy e‘tibor qaratadi.

Lingvomadaniyatshunoslikning asosiy g‘oyalari va tushunchalari, til birliklari talqini jarayonida qo‘llanadigan metodlar bilan yaqindan tanishib olish insonning mental dunyosiga, uning rang-barang hissiyotlariga va xususiyatlariga chuqur kirib borish imkonini beradi. Lingvomadaniyatshunoslikning eng muhim qirralaridan biri mashhur tilshunos Y.N.Karaulov ta’kidlaganidek, bu tilga bo‘lgan muhabbatimizdir. Ana shu muhabbat til va madaniyat fenomenlarining juda nozik va murakkab jihatlarini o‘rganishimizda yordam beradi.

Tilning ko‘plab aspektlarini tushunish uning ijtimoiy-antropologik tabiatini o‘rganish bilan bog‘liq. XIX asrning birinchi yarmida V.Gumbolt tomonidan zamonaviy antropologik tilshunoslikka asos solindi. U bir necha bor, til – bu shunday organki, inson u yordamida o‘z fikrini ifodalaydi deb ta’kidlagan. Bundan tashqari, nemis olimi ko‘p marta til millat ruhini ifodalaydi va shakllantiradi, olam haqidagi milliy tasavvurni ko‘rsatadi hamda turli tillarning mavjudligi, turli xalqlarda tafakkur obrazining xilma-xilligi asosida bo‘lishini aytadi. V.Gumbolt tillarni qiyoslashga alohida e‘tibor qaratishga chaqiradi, zero uning fikricha, “ularning farqi – bu nafaqat tovush va belgilarda, balki dunyoqarashda hamdir. Bunda, barcha til tadqiqotlarining yakuniy maqsadi va mazmuni yotadi”. (Gumbolt, 1985).

V.Gumboldtning g‘oyalari Amerika olimlari tomonidan samaraliroq qo‘llangan. Mashhur “Руководство по языкам американских индейцев” kitobining yaratilishida ishtirok etgan F.Baosdan boshlab, XX asr boshida AQSHda til haqidagi fanda antropologik yo‘nalish shakllangan edi. Amerika antropolingvistlari o‘z ishlarida tilni madaniyat hodisalari bilan bir qatorda o‘rganish lozimligi ta’kidlashgan. Mazkur yo‘nalishning amaliy maqsadi yozuvsiz xalqlar tillarini ta’riflash va klassifikatsiya qilishdan iborat edi².

¹ Zamonaviy lingvistika (Lingvomadaniyatshunoslik asoslari): o‘quv qo‘llanma / A.Mamatov. – T.: “Go To Print”, 2020. 3 bet.

² Zamonaviy lingvistika (Lingvomadaniyatshunoslik asoslari): o‘quv qo‘llanma / A.Mamatov. – T.: “Go To Print”, 2020. – B. 4.

Ma'lumki, B.Uorf va E.Sepir Amerika antropolingvistikasida F.Baos ta'limotining davomchilari bo'lishgan. B.Uorf V.Gumboldning har bir til borliqni o'ziga xos ifodalab, til sohibi u orqali olamni ko'rish va mazmunlashtirishga majbur, degan fikrni davom ettirgan. Bu masalada u F.Baosning ilmiy fikrlaridan uzoqlashib ketdi. B.Uorf "Rukovodstvo"ga yozgan kirish so'zida, til va madaniyat o'rtasidagi aloqa o'zaro bog'liq emas, agar tilning holati haqiqatdan ham madaniyatga bog'liq bo'lsa, u holda madaniyatning holati bevosita til bilan aniqlanmaydi, deb yozadi.

E.Sepir esa bir necha bor madaniyatning tilga va tilning madaniyatga ta'siri bir xil emasligi haqidagi F.Baosning fikrlarini inkor qilgan. Shunga qaramay, Sepir ham Gumbolt va Uorf fikrlariga yaqin mulohaza yuritgan. Darhaqiqat, Sepir va Uorfning ta'limotlari Amerika tilshunosligi rivojiga katta ta'sir ko'rsatdi. D.Xaymsdan boshlab AQSHda etnolingvistika maktabi shakllandi¹.

Ma'lumki, til – madaniyatning ko'zgusi bo'lib, unda nafaqat insonni o'rab olgan real borliq, uning real yashash sharoitlari, balki xalqning ijtimoiy o'zini o'zi anglashi, uning mentaliteti, hayot tarzi, an'analari, urf-odatlar, qadriyatlar yig'indisi va dunyoqarashi kabi milliy harakterini aks etadi.

Til – madaniyat xazinasini, sandig'i, majmuyidir. U leksika, grammatika, iboralar, maqol va matallar, folklor, badiiy va ilmiy adabiyot, og'zaki va yozma nutqda madaniy qadriyatlarni saqlab keladi². Til – madaniyat tashuvchi bo'lib, u ajdodlardan avlodlarga milliy madaniyat xazinasini meros qilib qoldiradi. Yosh avlod ona tili barobarida ajdodlarning boy madaniy tajribasini ham o'zlashtirishi tabiiy.

Shuningdek, til – madaniyatning quroli, vositasidir. U xalq madaniyati vositasida inson shaxsiyatini, til sohibini shakllantiradi. Demak, til bizning hayot tarzimizni tavsiflovchi ijtimoiy meros qilib olingan malaka va g'oyalar majmuyi sifatida madaniyatdan tashqarida mavjud bo'lolmaydi. Til inson faoliyatlarining biri sifatida madaniyatning tarkibiy qismi hisoblansa-da, tafakkur shakli va muloqot vositasi sifatida madaniyat bilan bir qatorda turadi³.

Lingvokulturologiya tilshunoslikning mustaqil yo'nalishi sifatida XX asrning 90-yillarida vujudga keldi. Tadqiqotchilarning qayd qilishicha, "lingvokulturologiya" (lot. lingua "til"; cultus "hurmat qilish, ta'zim qilish"; yunon. "ilm, fan") termini V.N.Teliya rahbarligidagi Moskva frazeologik maktabi (Yu.S.Stepanov, A.D.Arutyunova, V.V.Vorobev, V.Shaklein, V.A.Maslova) tomonidan olib borilgan izlanishlar bilan

¹ Zamonaviy lingvistika (Lingvomadaniyatshunoslik asoslari): o'quv qo'llanma / A.Mamatov. – T.: "Go To Print", 2020. – B. 5.

² Robins R. H. General Linguistics. An Introductory Survey. – London, 1971. –P. 27.
Верещагин Е. М. Костомаров В. Гю Язык и культура. –М. 1990. –С. 26.

³ . Сепир Э. Язык. Введение в изучение речи // Избранные труды по языкознанию и культурологии. –С.185.

bog‘liq ravishda paydo bo‘lgan¹.

XXI asrning boshlariga kelib lingvokulturologiya jahon tilshunosligidagi yetakchi yo‘nalishlardan biriga aylandi. Lingvokulturologiya tilda va diskursda o‘z aksini topgan va mustahkamlangan xalq madaniyatini o‘rganadi. U birinchi navbatda, muayyan madaniyatning mif, afsona, urf-odat, an‘ana, udum, taomil, ramzlarini tadqiq etadi. Mazkur konseptlar madaniyatga taalluqli bo‘lib, ular tilda maishiy va taomil muomalasi shaklida mustahkamlanadi.

V.N.Teliyaga ko‘ra, lingvokulturologiya, avvalo, jonli kommunikativ jarayonlarni va ularda qo‘llaniladigan til ifodalarining sinxron harakatdagi xalq mentaliteti bilan aloqasini tadqiq qiladi.

Bu borada tadqiqot natijalariga nazar solib o‘tsak. Demak, lingvokulturologiya tilni madaniyat fenomeni sifatida o‘rganuvchi fan bo‘lib, o‘zaro aloqadorlikda bo‘lgan til va madaniyat uning predmetini tashkil qiladi. Binobarin, V.N.Teliya bu haqda shunday yozadi: “Lingvokulturologiya insoniy, aniqrog‘i, insondagi madaniy omilni tadqiq etuvchi fandır. Bu esa shuni anglatadiki, lingvokulturologiya markazi madaniyat fenomeni bo‘lgan inson to‘g‘risidagi antropologik paradigmaga xos bo‘lgan yutuqlar majmuasidir”².

G.G.Slishkinga ko‘ra, “Lingvokulturologiya inson omiliga, aniqrog‘i, insondagi madaniyat omiliga yo‘naltirilgan. Lingvokulturologiyaning markazi madaniyat fenomenidan iborat bo‘lishi inson haqidagi fanning antropologik paradigmaga tegishli hodisa ekanligidan dalolat beradi”.

N. Alefirenko lingvokulturologiyani quyidagicha tavsiflaydi:

- lingvokulturologiya tilshunoslik va madaniyatshunoslik bilan chambarchas bog‘langan bo‘lib, u sintezlovchi xususiyatga ega;
- lingvokulturologiyaning asosiy e‘tibori tilda izohlanadigan madaniy dalillarga qaratiladi;
- lingvokulturologiya tilshunoslik fanlariga kiradi, shuning uchun uning tadqiqot natijalaridan ona tili va chet tillari o‘qitish jarayonida amaliy foydalanish mumkin;
- lingvokulturologiya tadqiqotlarining asosiy yo‘nalishlari: a) lisoniy shaxs; b) til madaniy qadriyatlarning semiotik gavdalantirish tizimi hisoblanadi³.

Lingvokulturologiyada bugungi kunga qadar bir qancha yo‘nalishlar shakllangan:

¹ . Телия В.Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М.: Школа “Языки русской культуры”, 1996.

² Слышкин Г.Г. От текста к символу. Лингвокультурные концепты прецедентных текстов в сознании дискурса. – М.: Издательский центр «Академия», 2000.

³ Алефиренко Н.Ф. Лингвокультурология. Ценностно-смысловое пространство языка. Учебное пособие. – М.: Флинта, Наука, 2010. –С. 21.

1. Muayyan ijtimoiy guruhlar, xalqning ko'zga ko'ringan davrdagi madaniy munosabatlari lingvokulturologiyasi, ya'ni aniq lingvokulturologik holatlarning tadqiq etilishi.

2. Xalqning muayyan davriga tegishli bo'lgan lingvomadaniy o'zgarishlarni o'rganadigan diaxronik lingvokulturologiya.

3. O'zaro aloqada bo'lgan turli xalqlarning lingvomadaniy ko'rinishlarini tadqiq qiladigan qiyosiy lingvokulturologiya.

4. Chog'ishtirma lingvokulturologiya. Bu endi rivojlanishga boshlagan bo'lib, ayrim tadqiqotlarda o'z aksini topgan. Masalan, M.K. Golovanivskaya "Rus tili sohibi nuqtayi nazaridan fransuz mentaliteti" nomli tadqiqotida fransuz mentaliteti xususiyatlarini rus tili va madaniyati sohibining nuqtayi nazaridan o'rgangan. Tahlil materiali sifatida rus va fransuz tillaridagi taqdir, xavf, omad, jon, vijdon, fikr, g'oya va h.k. mavhum otlar xizmat qilgan.

5. Geografik lug'atlar (qarang: Amerikana. Anglo-russkiy lingvostranovedcheskiy slovar/ Pod red. N.V.Chernova. – Smolensk, 1996; Malseva D. G. Germaniya: strana i yazik:

Lingvostranovedcheskiy slovar. – M., 1998; Muravleva N.V. Avstriya: Lingvostranovedcheskiy slovar. – M., 1997 va h.k.)ni tuzish bilan shug'ullanadigan lingvomadaniy leksikografiya.

Qayd qilinganlar orasida oxirgi yo'nalishning faol rivojlanganligini ko'rish mumkin. Masalan, D.G.Malsevaning lug'ati 25 mavzuiy bo'limni o'z ichiga oladi. Ularda Germaniyaning geografik realiyalari, iqlimi, o'simlik va hayvonot dunyosi, tarixi, urf-odatlar, an'analari, afsonalari, aforizmlari, turli bayram va marosimlari, diniy aqidalari, pul birligi, o'lchov birligi, sanoati, savdosi, fan va texnikasi, san'ati, ta'limi, milliy taomlari, me'moriy obidalari, milliy xarakteri va h.k. ni ifodalaydigan til birliklari aks etgan. Bunday lug'atlar asosida til va madaniyatning o'zaro aloqasini atroflicha o'rganish mumkin.

Albatta, bu tadqiqotlar muhokamalarga sabab bo'lgan. Ularni quyida qayd etib o'tamiz. Z.N.Xudoyberganovanning yozishicha, lingvokulturologik tadqiqotlarda, asosan, quyidagi masalalarni tadqiq etilganini ko'rish mumkin:

1) muayyan nutqiy janrning lingvokulturologik xususiyatlari. Bunda miqlar, xalq og'zaki ijodiga xos janrlar tili o'rganilgan;

2) muayyan uslubda yozilgan asardagi lingvomadaniy konseptning ifodalanishi tadqiqi. Bunda asosan badiiy-nasriy asarlar tili tahlil etilgan;

3) qiyosiy yo'nalishdagi tadqiqotlar. Bunda ko'proq rus tilidagi birliklar ingliz, nemis, fransuz tillari bilan qiyoslangan;

4) lingvokulturologiyaning pedagogika fani bilan bog‘liq jihatlari. Bunda ijtimoiy fanlarda o‘quvchi va talabalarga lingvokulturologik birliklarni aniqlash va tahlil etish maqsad qilib olingan.

Shunday qilib, til bo‘lishi uchun umumiy millat mentaliteti bo‘lishi kerak, shu sababli madaniyat hamda til har qanday holatda ham bir birini taqazo etraveradi. Ammo turli millat vakillari madaniyati har xil bo‘ladi hamda bu ularning tafakkurini boshqalarnikiga nisbatan boshqacha bo‘lishiga sabab bo‘ladi. Agar e‘tibor bersangiz, inglizlar hamda o‘zbeklarning tafakkuri umuman bir biriga o‘xshamaydi. Bunga sabab birinchi navbatda jamiyat, ikkinchidan esa madaniyatdir. Siz aytishingiz mumkin madaniyatni ham tilni ham inson yaratadi deb, yo‘q bu xato tilni jamiyat yaratadi, agar jamiyat tildan foydalanmay qo‘ysa u yo‘qoladi, xuddi shunday madaniyatni ham jamiyat yaratadi. Hech qachon bir inson bilan til ham madaniyat ham yaralmaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI: (REFERENCES)

1. Xudoyberganova Z.N. “Tarjimaning lingvomadaniy masalalari” moduli bo‘yicha o‘quv uslubiy majmua. – Toshkent, 2016. 22-23-b.
2. Салиева З.И. Концептуальная значимость и национально-культурная специфика сентенции в английском и узбекском языках: Автореф. дисс...канд.филол.наук. – Ташкент, 2010. –С.25.
3. Ibragimova R.S. Fransuz va o‘zbek tillarida Ayol konseptining lingvokognitiv tadqiqi: Filol.fanlar nomzodi... dis.avtoref. – Toshkent, 2012.
4. Xudoyberganova D. Matnning antroposentrik tadqiqi. – Toshkent: Fan, 2013.
5. Zamonaviy lingvistika (Lingvomadaniyatshunoslik asoslari): o‘quv qo‘llanma / A.Mamatov. – T.: “Go To Print”, 2020. 168 b.
6. Robins R. H. General Linguistics. An Introductory Survey. – London, 1971. –P. 27;
7. Верещагин Е. М. Костомаров В. Г. Язык и культура. –М. 1990. –С. 26.
8. Сепир Э. Язык. Введение в изучение речи // Избранные труды по языкознанию и культурологии. –С 185.
9. Телия В.Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М.: Школа “Языки русской культуры”, 1996.
10. Слышкин Г.Г. От текста к символу. Лингвокультурные концепты прецедентных текстов в сознании дискурса. –М.: Издательский центр «Академия», 2000.
11. Алефиренко Н.Ф. Лингвокультурология. Ценностно-смысловое пространство языка. Учебное пособие. – М.: Флинта, Наука, 2010. –С. 21.
12. Mirtojiev M., Mahmudov N. Til va madaniyat. –Toshkent: O‘zbekiston, 1992. – 110 b.